

МУЖИЦЬКА СМЕРТЬ.

Оповіданє з покутського житя.

I.

Его називали Банатом, властиве-ж імя его було Гриць. Банатом прозивали его тому, бо він служив при війську на Угорщині в Банаті і нераз розповідав про той свій побут в Банаті.

Він був жонатий у друге з Калиною, тепер Грициха, що мала в одній нозі „роматиз“ і без палиць не могла ходити.

Мав навичку що неділі впити ся.

Як упив ся, то забував зовсім, що жонатий: все мав себе за вдівця тай згадував першу небіжку. Се тому — так говорили сусіди — що з першою добре жив, а з другою оженив ся тільки для того, що господареві ніяк без жінки.

Що неділі торкотів Гриць. Виходив перед хату на запусчене подвірє, поросле буряном, ставав собі коло калабані, що з неї кури воду пють, тай торкотів.

— Де пліт від вулиці? — питав ся сам себе. — У кожного є пліт, а в мене нема? А я-ж гірший газда від вас? Мо-ой, богачі!... Нема плота, лиш поплотина! А давно був пліт. Ще за небіжки жінки... Вона мені їсти варила, як я его городив. Моя газдиня! Бувало — горожу пліт, або перед хатою щось роблю, може ні?! (він говорив се слово з притиском, наче би з ким перечив ся),

а вона, бувало, небіжка, стане на порозі та: Грицю — каже — ходи полуднувати. Я лишая роботу, може ні?!, ухожу до хати. Ану! стоїть стіл, застелений білою скатертю, може ні?! Святючна скатерть! Ану! стоїть склянка на столі — із горівкою. Дає миску яєшниці, дає миску барабуль у юшці, дає молодшу кашу, дає запашну кулешу з спром. Як сонце! Їж, пий і весели ся!

Та не лиш плота чіпляв ся Гриць: він накладав собі також із курми і з воронами. Навіть нашому невинному псови, з лагідними й сльозавими очима, оброслому довгою козячою вовною, не давав Гриць спокійно перебігти.

Також із прохожими людьми заходив Гриць у бесіду. Поперед его хату переходив що неділі молодий парубок, Петро, йдучи до читальні. Він був секретарем читальні тай Гриць его за то ненавидів.

— А куда йдеш, Петре?

— А куда-ж би? — відповідав Петро. — Іду на танець. Дав Бог неділю та при святі хоче молодіж попіграти ся.

Гриць знав, що Петро его дурить.

— Ой так. Таже й я був молодий. Може ні?! Але давно не так ішли іграшки, як тепер. Давно були парубки, а тепер що? Саме дранте!

— А хіба-ж давно були инакші люде? — перебив оздоблений Петро.

— Но-но-но-но, — успокоював Гриць, — не за тебе байка, а за других.

— А другі-ж які?!

— Но-но-но! Ти не знаєш, що кождий циган свої діти хвалить? Може ні?! Я лиш так собі. Ти, Петре, як якийсь казав, бери на розум. То не те, що гірші парубки, але гірші часи настали. Може ні?!

Тепер звертала ся дискусія на злі часи.

— Та як то гірші часи? — питав ся Петро, — що за гірші?!

— Так, що гірші! — впевняв Гриць. — Давно парубкам було лиш до іграшок, а тепер що? біда!

— А хіба-ж давно парубки були панами, чи як?

— Но-но-но! — доказував Гриць. — Таже то не тудя. Давно, бувало, як челядь збере ся коло коршми, то провадить іграшки цілий день. А днина давно не то, що тепер. Вереме на дворі таке, що аж серце радує ся. Може ні?! Тай днина довша.

— А тепер як? — запитав ся Петро. — Таже адіт, вереме; а в літі — то днина в двос довша, як у зимі.

— Е, говори! Вереме веремю не рівне, тай днина днині! А давно, коби ти знав, то таки доба була довша. Може ні?! Бувало в неділю як заведем танець коло коршми, то подубцюєш, небоже, до схочу, заки сонце зайде. Або як у Банаті, бувало, вийдеш на зицирку, мой, як розпустить кольони по чистім поли, то якийсь раз таністрою підкинеш...

— Та то, вуйку Грицю, — перебив Петро, — не днина тому винна, але видко, що на танци охоти не було тай таністра була за тяжка, що вам так навтямило ся до заходу сонця.

— Що ти мені перечиш! Вже я тобі кажу свіську правду, що давно ціла доба була довша: і ніч і днина, а тепер настає чим раз коротша!

Петро засьміяв ся.

— Та се, по вашому, ще на таке зійде, що буде година днини, а година ночи. А відтак уже таке настане, що не буде ні днини ні ночи, лиш хиба — раз темно, раз ясно, раз темно, раз ясно: михтіти-ме поперед очи, що люде бити-муть ся головами один до одного.

— Ей-же бо ти, небоже! То ти береш мене, старого, на глум?!

Петро пішов, а Гриць відказував на молодіж і на читальню.

Гриць відай був би в неділю сам до хати ніколи не зайшов. Кликала его двацятилітна донька (ще від першої жінки), Василина. Вона підходила тихо, босими ногами, аж до Гриця, сіпала его за рукав тай шептала:

— Дьидю! ходіть вечеряти!

Гриць обертав ся здивований, хвильку надумував ся і йшов до хати.

Від Васплини заносило на кілька кроків в округ потом. Дівчата мнють ся що суботи лугом майже до пояса. Васи-линка очевидно не робила того, бо не мала часу: вона за-ступала в хаті газдиню, тай робила на лані, а мачусі не було в голові, аби „дівка була змита“.

— Такий-єм добрий-добрий, як молоко, — говорив Гриць входячи до хати, але его прибитий вигляд не пока-зував зовсім молочного настрою.

— Ігі на тебе, піяку! — відповідала ему Грициха з печі. — Ти з глузду зсунув ся, що плетеш, не видиш, що образи в хаті?!

— Но-но-но, жінко, Бог з тобою! Чоловік, як якнийсь казав, хоче зажити сьвіта: на то Бог дав неділю. Цілий тиждень працюємо, як той казав, в поті чола, а — —

— Ей, робітнику мій! — аж засьпівала Грициха. — Іди, йди, старцуне, ще колісь горівка в тобі займе ся. Тай то ні встиду, ні сорому не має: уже, дідовід, одною ногою в ямі, а ще як залле собі пельку, то мало що хи-бує, аби по стінах не дер ся.

Гриць замуракотів щось під носом, а потому вхопив ся обома чорними, костистими руками за голову, сів за стіл тай: „Убила мене — каже — як кагла!“ Від заправленої чорт зна чим горівки боліла его голова.

Васплина подала ему вечерю тай пішла лагодити по-стіль.

II.

Чи він був піяк?

Варвара, Павлова донька, дівка чорнява, висока й гнучка, напала була раз серед поля на Василю, бо Ва-сплина десь її по селі обсужувала.

— Ти обсудо якась! — кричала Варвара. — Розпо-відай ліпше по селі за себе та за свого дьидю-піяка, а не за мене, бо я тобі зараз кіски повимикаю.

Васплина дивила ся звичайно в землю тай тому всі казали, що вона „непевна“. Тепер вона глигнула на Вар-вару своїм низим оком.

— Брешеш, Варваро, я тебе не обсужувала, а від мого дьидя тобі зась!

— Бреши сама з псами, ти опуде вонючий! Аді, воняє від тебе, як від тхора. А твій дьидя такп піяк: малі діти знають, що він піяк.

Василіна відійшла. Ішла зовсім спокійно так, наче б нічого їй не стало ся.

Варвара кричала ще їй на вздогін:

— Сокоти ся ти, зелепуго, сокоти ся мене, як вогню, бо як іще раз учую за якусь обсуду, то розідру тобі хавки від вуха до вуха; серед села розідру!

А сусіда Грицева, стара Семениха, ймила була раз Грицевого сінка Николу в своїм саду на яблінці. Зсадила его відти тай випарила, не жалуючи долоні.

Счинив ся вереск. Сусіди зазирали через плоти. Вийшла їй Грициха тай стала впевняти, що Никола зодймив лиш одно-одніське яблуко з землі, а на яблінку зовсім не лазив.

Семениха аж руки заломила з пересердя:

— Гей, люде добрі! Та через се злодійкувате насінс ніяк буде стебельця на дворі вдержати: обнесуть де що с. Тай то малий злодій украв, а стара злодійка покриває. Та ти, крива відьмо, вчиш дітей крадіжки! Ти чоловіка звела на нінащо. За першої небіжки Гриць був порядний газда, а за тебе він і піяк і нетріб. А то, бігме, радше би ему було повісити ся, ніж мав завязувати собі сьвіт із такою кривою відьмою.

Грициха замахнула ся палицею:

— А йди-ж ти, мерзо! Я тебе до суду завдам, що ти мене відьмою називасш. Абисте були люде сьвідомі. (При сїм слові сусіди поховали ся поза плоти). А я присягну, що то ти відьма. Я знаю, що ти ходила гола навкруг хати з макітрою на голові.

То була робітна днина: чоловіків не було дома, лиш жінки. Тому Семениха балакала ще довгенький час із Процихою. Проциха плекала дитину обвислими, зжовклими грудьми тай приповідала:

— Добре кажете, Семенишко, то вона звела Гриця на нінащо. Який став тепер! Сором межп люде показати ся: та він і в неділю в чорній сорочці. Не дбас

вона ні за чоловіком, ні за Василюю. Дівці вже двадцятий рік, а люде не трафляють ся. А все через ню.

— Погань, кажу вам. Таже я ще затирила его першу небіжку. Жили, як той казав, у мирности і в радості. Мав з нею двое дітей. Старша, Марія, та померла вже віддана при першій дитині. А отся молодша, Василюна, та яка стала? Непевне воно таке: і в очи чоловікови не подивить ся, все в землю. А всему вона винна.

— Гриць забанував за першою небіжкою; після її смерти та ходив цілий тиждень, як строний: ні робота его не брала ся, ні їда. Потому, що робити, оженив ся. Та — якби жінка людяна. А то лучила ся така помийниця, що не то роботи з неї, але й доброго слова нема. Крива відьма тай решта.

— А ви-ж гадаєте, що він чого розпив ся? Таже за першої небіжки — де-де-де — господар на все село. А тепер? От гноба: і сама не здихає тай ему не дає жити. Боже, прости мені! От гріхи.

Також панотець Антоній мав Гриця за піяка. Незабавки після того, як Гриць оженив ся в друге, панотець закликав его до себе.

О. Антоній був старий чоловік старої школи, завзятий табачник. Він належав до „твердих Русинів“, говорив з жінкою й дітьми по польськи, а на мужків натискав, аби не говорили це, цесе, але сіє.

— Учить нас сіяти! — говорили люде.

Гриць увійшов до комнати, поцілував панотця в руку і став оглядати перепудженими очима портрет Снігурського, що висів над бюрком: іще не видів такого „страшного сьвятця“.

— Слухай-но ти, Грицю, (панотець кождому тикав), питаю ся я тебе, чого ти розпіячив ся? Та тобі не встид: таже ти якийсь іазда?!

Іазда глипнув жалісними очима на Снігурського.

— Просою божої ласки, тай вашої, та де-ж я? Лучила ся пару раз оказія та — що правда — був-ем трохи горівчынний, але аби аж розпити ся, то... бігме, я не тото... не свідім тай уже.

О. Антоній зажив табаки тай став Гриця, як то кажуть, псячити:

— Ти сякий-такий, маєш мені присягнути від горівки, розумієш?!

— Таже я розуміти розумію, але присягнути... то вже ні.

— Як? що? чому? Ти не хочеш присягати від горівки?!

— Бо то з хліба, — сказав Гриць непевним але переконуючим тоном.

І з присяги нічого не було.

— Чекай-чекай, ти лайдаку, прийде коза до воза.

Тай прийшла коза.

— Узяв піп на мене пізьму, — говорив Гриць до жінки по якімсь часі, вернувши від хресту.

— Як, за що?

— А чи-ж я знаю.

— Но, а відки знаєш, що взяв пізьму?

— Як відки? Аді, охрестив дитину Ерстиною!

— А ти-ж що?

— Та я казав: хрестить, кажу, Єрина, а він охрестив Ерстина.

По двох роках охрестив знов панотець хлопця Родіоном.

— А як хлопець називає ся? Казав-єсь, що Никола?

— Таже я казати казав, коли-ж бо має на мене пізьму. От і не нагадати, як назвав... Редьковою назвав.

— Йой! а ти-ж що?! Та як, хлопець, та аби звав ся Редькова?

— Іди, питай ся єго. Я єму кажу Никола, а він: хрещає ся — каже — раб божий Редькова — тай решта.

Проте однако Ерстину всі звали Єриною, а Родіона Нпколою.

Але Гриць не був такий піяк, як другі піяки. Піяком звичайно є той, хто не в корчмі тай хто не завсїди: чи є товариство, чи ні, чи є причина пйти, чи ні. А Гриць не так. Він майже ніколи в корчмі не пив. Прпносив собі завсїди горівку до дому. Лиш мав ту піяцьку прикмету, що пив сам, не дбаючи про товариство.

Гриць „заживав світа“ лиш у неділю. Буденного дня ходив у поле, як кожний. Та тільки тоді майже ніколи не говорив. Сусід Іван, що мав письменну жінку, розповідав нероз, що: Гриць — каже — виговорить ся в неділю на весь тиждень тай цілий тиждень відтак не потребує говорити.

Грициха через „роматиз“ не могла ходити. Вона вічно пряла. Пряла в село вовну й повісма, а за то діставала „межи діти“ то муки, то скорому.

Василина була в хаті газдинею, але й на лані робила. Двірський економ, гербовий шляхтич, що був колись високим урядником, обікрав касу й пішов „на утшимане родакуф“, уважав Василину майже за двірську наймичку. Коли треба було робітника, то він приходив до Гриця тай кричав із вулиці:

— Васирино, а ти ще дома? Ти не знаєш, що в мене робота? Махай на лан!

Василина заробляла тільки, що ставало наймати плуга (у Гриця було два помірки й город), ну — тай Грицєви на горівку.

III.

Се діяло ся по жнивах у середу. Було якесь церковне святю; у поле ніхто не йшов. В громадській канцелярії сидів писар Васпль під образами за столом, війт коло вікна за столом, а Семен касир і присяжний подальше на ослоні.

Громадська канцелярия була в Семена. Він мешкав по однім боці, а другий відступив на канцелярию.

Всі дивили ся зі співчутєм на писаря, що аж упривав, читаючи якесь письмо від старости. Тай мав чого впривати.

Повітовий староста, ревний оборонець краюї автономії, переслідував як лиш міг тоту раду громадську.

Громада, бачите, завзяла ся тай вибрала до ради самих противників дідича. Староста розписав другі вибори. Громада вибрала тих самих. Староста розписав треті вибори тай приїхав сам до села на вибори.

Старий віт перешудив ся: сам перший голосував на нових радних. Переголосувало ще кількох, а старості здавало ся, що то панська ліста, тай зробив виборчий маневр, винайдений польською шляхтою в східній Галичині. Закінчив голосованє, хоть голосуючих було ще кілька кіп.

— Решта не будуть голосувати, бо то самі лайдаки, — порішив староста й від'їхав.

Коли-ж рада громадська зачала урядувати, тоді аж староста догдував ся, як він сам себе в дураки пошив. Тото-ж було відказуваня!

— Та то самі лайдаки, розбійники, злодії! Не вір жадному хлопови, як псови. Я їм дам, я їм покажу!

Найгірше вийшов на тім писар Василь. Нова рада громадська відрядила старого писаря, котрий був правою рукою старости тай обікрадав громадську касу, і вибрала Василя. А Василь іще в писарці початковий чоловік. Тамошній учитель привчив Василя трохи „краєвого язика“ той Василь уже знав, що рачи звешхносць їмінна не значить: най громада ловить раки, а полеца се не значить: бити по лиці, але за те до урядової стилізації не міг ніяк привикнути.

— Слухайте, Василю, — говорив учитель, — вас того мплить, що на кождім письмі стоїть усе на самім початку: Високе ц. к. міністерство зарядило рескриптом з дня такого до числа такого, а високе ц. к. намісництво з дня такого до числа такого..., а вас най то нічо не обходить. Що вам там міністерство, намісництво, ви читайте самий кінець, там є то, що треба.

— А того-ж не треба?

— Не треба.

— А на що-ж пишуть?

— Гм, гм, на що пишуть — учитель подумав хвилю — на що пишуть? А на що дають над і kropку, таж і й без kropки не було би „, тільки і.

— Правда.

Та тільки Василь ніколи не знав, що лишити, а що читати, а тут староста тисне.

Тож Василь прів над письмами, а присяжний говорив до Семена:

— Ой так, так: чптати, то не ціпом махати.

— А ви-ж як гадали? Таже то працює ся головою.

До хати ввійшов Гриць, темний та назний, з запалними очима. Видко було, що слабий. За ним високий, синий Жид Борух. Єго називали „Короп“, бо був дуже худий. Гриць почав говорити, не привитавши ся; знак, що справа дуже важна.

— Просяю вас, пане вийте, тай ви, пане писар, тай ви, панове радні. Наперед просяю божої ласки, а відтак вашої: дайте мені поміч, зробіть межі нами ряд. Короп наважив ся мене з світа зігнати!

Короп замахав руками:

— Я від тебе нічого не хочу, ти мені верти мої гроші.

— Відки-ж я тобі, добрий чоловіче, гроші дам? Таже з коліна не вилуплю. Зажди: я ще з села не втікаю. Уста-раю; то дам.

— Чи-ж я тебе в шию бю? Не маєш, не віддавай.

— А чого-ж хочеш? Бій ся Бога, май серце, Борух! Чого мене ріжеш без ножа?!

— Таже чекайте, говоріть за рядом: як зайшло, що є межі вами? Відки-ж я можу знати? — говорив вийт своїм звичаєм, поволн й виразно, наче би проводив молитви малій дитині.

— То так було, — зачав Короп, але Гриць перебив:

— Чекай, най я скажу!

Вийт дав першенство Грицеві:

— Ти, Коропе, зажди, най Гриць говорять, а відтак ти маєш своє говорити.

Короп не перечив: — Най говоріть Гриць.

— То отак було, — зачав Гриць. — Я з Борухом нічого не мав, у жадні інтереса не заходив, за ґрунт, за поле не було межі нами й слова бесіди. Може ні?! Кажі, Борух, осьде при людях, най чують пан начала, пан писар тай люде. Кажі: так, чи не так; була межі нами бесіда за ґрунт?

— Грицю, ти говори далі. Я своє скажу на кінци, — задепотів борзенько Короп.

— А я осьде побожу сто раз, не раз, перед цілою громадою, в церкві побожу, коло престола, і я побожу й жінка моя й діти мої, що я Борухови за ґрунт ані словом не писнув. Хоть най він присягає, а хоть най я присягаю. Осьде кладіть хрест, світіть свічки, най присягаю. А ні, то приводіть рабіна, най Борух побожить. Най він побожить, що була бесіда, а я побожу, що не правда. Най він побожить на свою душу, що була бесіда, а я побожу на своє здорове, що не правда. Най він побожить на свої діти, а я побожу на свою маржину. Маю всего одно паця й коровку, а вже бп-м зараз на маржину побожив.

— Тай видите, пане вйіте, і ви, пане писар, і ви, панове радні, ви в нашім селі урядники, а вже щоби-м ся з сего місця не поступив, щоби ми руки покорчило, щоби ми очи білками стали на верха, як я з Борухом за ґрунт хоть пуге слово заговорив. Що правда, то не гріх. Може ні?

— А сегодня рано приходить Борух тай ні в дві ні в три каже, що мені ґрунт зліцітує, говорить, що я підписав ся ему на ґрунт: „Ти — каже — підписав ся мені на ґрунт“. Жінка колотила на припічку кулешу, та як у Боруха се слово почула, то колотач їй у руках застиг. Ти мені, мой, жінку перепудив! Жінка до мене: ти сякий, ти такий, ти затеряв ґрунт, ти лайдаку, ти піяку, ну — пашлюжить. Публіка на все село. Жінка в плач, діти в плач, а я став ні живий, ні вмерлий.

— Се ошука, Борух, ти на ошуку взяв ся, бо я аби то, що за нігтем, то ні!

Короп прийшов до слова:

— Чекай-чекай, Грицю, ти говориш ні се, ні те. От послушайте, пане вйіте, що було межі нами...

— Ні, — достоював Грिць, — за ґрунт я ему нічого не казав.

— Що тобі таке? Я за ґрунт тобі нічого не кажу.

— От крутиш, а видиш, що крутиш, не крути, Борух!

Короп став нетерпеливий:

— Що хочеш від мене? Я до тебе нічого не говорю, я собі до вйіта. Слушайте, пане вйіте. Він позичив у мене на Знесіне перед десятима роками сто левів на процента,

бо казав, що має довг сплатити до банку. Я єму чекав-чекав за той довг, а він як не віддавав, так не віддавав. Я єго запізвав до суду, а на терміні він підписав мені злагоду, що має мені вернути до трьох років ратами двісті левів. Він рати не поповнив, а я заінтабулював ся на ґрунт. Він не платить далі, а я хочу пустити ґрунт на ліцитацію. А щоби люде не казали, що я злий чоловік, то я сам не буду ґрунт ліцитувати. Я продам банкови, а банок єго зліцитує. Я єму прийшов казати по добру так, як чоловікови: верни мої гроші. А як ні, то я ґрунт продам на ліцитації. А щоби люде не казали, що я злий чоловік, то я продам банкови, най банок твій ґрунт ліцитує. А він до мене...

— Що до тебе? — крикнув Гриць. — Я до кожного! Хто би мені зважив ся мою діднину, мою працю порушити, то, аді, осьде кажу при людях, сокирою гачу в голову тай сам іду до криміналу гнити, а ти йдеш сиру землю гризти!

Тепер надійшла Грициха. Через „роматиз“ не могла враз із чоловіком іти тай припізнала ся. До канцелярії не входила. Стала собі в сїнях, сперла ся на одвірок, куделю встромила за крайку і почала прясти, перехиливши голову аж до канцелярії, щоби чути розмову. До неї вийшла Семениха (вони вже не гнівали ся), стала собі також у сїнях і слухала розмови ніби від нехотя. Бабське діло не до ради.

Тимчасом Корон виймив письмо і подав Василеві писареві:

— Що то богато говорити? Осьде є злагода, ти її підписав у суді. Най пан писар прочитають та най скажуть.

Пан писар почіхав ся в голову. Він був приготований, що — оглянувши то письмо — мусіти-ме заявити: „Я до сего не беру ся, треба пана учителя“. Але ні. Се письмо було знайоме Василеві. Корон уже приносив ту злагоду до Васнля тай Василь відчитував її враз із учителем. Учитель вняснював Василеві, що там стоїть. Се не була злагода, се був дозвіл на реальну екзекуцію. Василь тепер старав ся лиш дошукати ся в письмі того, що єму

учитель говорив. Та не міг ніяк. Він чудувався лиш, як учитель тільки в тім письмі дочитався.

— Та що, вуйку Грицю, злагода. Підписалистеся, що заплатите. А не платите, то суд йому позволив заінтабулювати на ґрунт.

Гриць стис плечима. — Я на ніякий ґрунт не підписувався.

— Чи підписувалистеся, чи ні, то право так каже, що Короп може собі на вашім ґрунті пошукувати свого довгу.

Грицяха перехилила ся через одвірок:

— Як то може бути, щоби право було для Коропа, а щоби для нас жадніського права не було?

— Так, так, — доправив Гриць, — право є кождому однаке.

— Що-ж воно таке за право? — говорила Грицяха, — тай від коли воно так на світі, аби віддавати ґрунт із межі дітей у жидівські руки. Я дурна баба, але мені здає ся, що право не може нікому ґрунт відбирати тай жидови давати.

— Я такого права не приймаю ся, — сказав рішучо Гриць. — Як мені нема права в громаді, то я йду деінде: я знаю, куда двері втворюють ся.

Тепер зачав говорити вїт поволи й впрасно:

— Таже погодить. Я вам жадного права не можу робити, бо вже суд ізробив: суд старший над мене. А з сим така справа, вуйку Грицю. Таже ви затямили небіжчика Гаврила. Який був богатир? Парі єму в селі не було. А що собі вистроїв? Заліз у банок, рат не поповнив; та не пішло все іосподарство на бубен? Пішло! А також ви-крикував, що: ану — каже — най хто — каже — прийде, то — каже — заріжу. А з'їхала комісія тай хату й увесь ґрунт віддала панови. Ще й дотепер сидить у ній Кручка. Позичив — віддай, а ні, то з'їде комісія тай уже.

— Таже я не спираю гроші віддати, — почав ладібно Гриць, — але тепер не маю. Відки возьму?

Короп приступив ік Грицеви:

— Кажи мені правду, відки ти можеш відтак мати? Маєш що продати на двісті левів, чи маєш відки їх устарати? Таже то не двісті крейцарів, то сума. Я тобі скажу

правду, мене кортить купити в тебе помірок під горою. Ти мені відступи помірок, а я тобі підпишу, що межі нами злагода, що я заспокоєний. Однак той помірок тільки не варта, ніхто би тобі за него тільки не дав.

Грициха скричала:

— Я не зволяю! Що то за якесь ошуканство?! Ти, Коропе, не підходи мені чоловіка: в мене діти є. Ми годуємо з того помірочка дітей тай себе. А ти, Грицю, най тебе Бог боронить! Гей люде! Що сей загадав? що сей загадав? Хоче мене з дітьми з торбами на старість пустити. Сьвітку ти мій гіренький!

— То не силувана річ. Я собі своє пошукаю: роблю цесию на банок та най вас ліцтуне.

Грициха впустила веретено тай ухопила ся обома руками за одвірок:

— Як то може бути? Пане начальнику! Таже ви вїйт у громаді, а ви мовчите?! Кудаж се? Гей люде добрі! Та я через лайдака аби-м з дітьми з хати забирала ся? Таже, адіть, ми каліки!

— Вічні каліки! — додав Гриць.

— Він що неділі піячить, а я з дітьми караю ся та на старість піду попід чужі плоти?! Наробив довгів, а мене з дітьми в старці пускає. Таже вас громада вїйтом настановила, аби сте робили право межі людьми. А ви за бідними людьми, за каліками не хочете обстати?

— А якже-ж я обстану, — відповів вїйт, — заплачу за вашого чоловіка, чи як?

— Та хто вам каже платити? А як? Аби не було припору лайдакови, що пускає діти в жебри? На що ти діти наплодив?!

Вїйт озлобив ся:

— Мовчи, бабо, не теремкоти мені тут! Тут імінська канцелярия, не коршма! Тут урядкує ся!

Грициха на такі тверді слова, а ще урядовою бесідою, притихла, але журу свою виливала далі перед Семенихою на пів шепотом:

— А дивіть ся, сусідо, наплодив ворог діти та хиба йди до дому та ший торби на него і на себе. Таже діти не просили ся на сьвіт.

Тай Семениха так гадала:

— Ой правда, кумо, правда: дитина не просить ся на сьвіт та не просить ся.

— Знаєте, кумко Семенишко, — говорила Грициха, — прийшов сьогодні рано Короп... Я сиділа на припічку тай колотила кулешу, бо я немічна каліка, я стояти не годна, аби при якій роботі. Николка десь вибіг на вулицю, а дівчище (так називала Василю) засувала горшки в піч, Єрина силяла тердан, а Гриць робив щось у хаті, чи зубок до грабель тесав, чи... От видите, бігме, я вже забула, так мені баки забили. З розуму схожу. А Короп, знаєте, входить до хати: Добрий день, — добре здорове. Мене гей щось тькло, щось мені гей під серце підступило: що сей, гадаю собі, з ранку хоче? А він таки до Гриця: Що — каже — Грицю, робите? — А що-ж би? — каже Гриць — дали мої газдині сночи пацяти їсти тай забули цебер узяти. Паця влізло в цебрик тай, аді, висадило дно до чпта. Тепер бери та грай ся: уставляй дно, збивай обручі... От, видите, нагадавам: Гриць цебрик збивав... А ви що скажете? — питає ся Гриць Коропа. — А що-ж би? Нічого доброго — каже Короп. — А мене знов гейби хто гранею обсипав. — Прийшов-єм, каже Короп, аби вже був раз кінець із нами. Я чекаю тобі, каже, за гроші вже десятий рік, а тобі ні в гадці віддаване. Я прийшов, каже, тобі сказати, що пускаю твій ґрунт на бубен. Ти, каже, з ґрунту вступай ся, а мені мої гроші мус бути! — А я, знаєте, як-єм се слово почула, то так, якби мене хто довбнею по голові вготив. Таки кажу вам, кумко Семенишко, пустила-м такі слъози, як горох...

Грициха заплакала.

IV.

Як вийшли з канцелярії, то Грициха докоряла ще дорогою чоловікови. Гриць приоставав тай слухав мовчки докорів, наче той віл, що сам наставляє шию в ярмо.

У Івана на воротях поставали Ахтемій тай старий Михайло. Вони приходили що сьвята і що неділі до Івана.

Михайло, сам неписьменний, держав у спілці з Іваном газету. Їм вичитувала Іваниха.

— Я би їй держав сам газету, — говорив Іван, — але що-ж? То ще молоде: соромливе дуже. Якби її другі жінки взяли на язика за газету, то вона би з сорому відай під землю провалила ся.

У селі не має ніхто ніякої тайни. А ще така справа, як Грицева, що єго „Короп хоче зі сьвіта зігнати“, то вона й малій дитині не була невідома. Тим то Грициха не розповідала всего наново.

— Іду, люде, іду торби шити! — приповідала. — Затеряв, запроторив усю працю. Адить: ворог пускає діти похід плоти!

Гриць спробував боронити ся:

— Та що-ж я? Короп наважив ся на моє жите!

— Вороже лукавий! Що брешеш? — перечила Грициха. — Та тебе заставляв Короп що неділі піячити? Та тебе Короп бив у шию, аби-сь зичив у него гроші?

Справді Короп не заставляв Гриця ні до чого: не було що відповідати, тому Гриць потяг ся мовчки за жінкою до дому.

Короп вийшов з канцелярії і, не зважаючи зовсім на люде, говорив сам до себе по жидівськи. Михайло насїв ся на него:

— Коропе! Ти з громади жиєш тай людям пакости робиш? Таже якби люде на тебе не робили, то ти би не мав з чого жити. Ти обнуєш чоловіка, як павук, тай висисаєш із него кров, як павук з мухи.

Короп став:

— Я впоминаю ся за своїм. Я єму дав готові гроші на долоню. То моя праця, я їх ніде не вкрав.

— Не вкрав, але й не заробив. Ми, робітні люде, продукуємо гроші, а ви, лехкобити, ужиткуєте.

Михайло мав звичку послугувати ся книжними словами, що їх вислухав з газети. Він так привикав до тих слів, наче би їх уже змалку переймив тай був переконаний, що кождий розуміє ті слова.

Іван також вмшав ся до бесіди. Він Коропови викав; взагалі нікого не обижав, але вмів чемними словами заїхати в самі печінки.

— Таже ви, Борух, уважайте, що в Гриця діти є. Ви его не пустите в нівець, бо ему вже не багато надежить ся, але его діти. Як ви чужим дітям, так Бог вашим. Та не шкода дітей? Що вони мають покутувати за ваші гріхи? Таже вашому Міхулови вже відай двацятий рік, бо вже осліп на праве око.

Всі три злобно підсьміхнули ся. Жнди звичайно калічать синів, аби їх звільнити від військової служби.

Короп не почував ся до гріха:

— Най покутують діти за мої гріхи: я ніякого гріха не маю. Впомнати ся за своїм, то не гріх.

Він відійшов, не зважаючи, що Михайло аж вогнем сипав, так резонував:

— Отак то люде сходять на біду! Та Гриць Богу духа винен: позичив сотку, вертай дві, так якби ему на оборі процента росли. Кажуть: маєш суди, борони ся. Якже бідному чоловікови боронити ся? Раз: не має відки (таже то коштує), а друге: блавучить час. Прийшов на термін: погодім ся, то й погодім ся; двісті, най буде й двісті, лиш аби не було тяганини. Але де?! Він тепер, аді, якої загнув: банком пужає, помірок би брав. Достоту як той дідько, що кажуть, як чоловікови прикро тай не може собі ради дати, а дідько тиць шнурок у руки, ще й на шию заложить.

— А який став маючий, — заговорив маломовний Ахтемій. — Та кажуть, що він у нашім селі так забогатів.

— На маєш! — перебив Михайло, — таже я тямлю, як він зайшов у наше село. Кажу вам, дранки не мав на собі. А як узяв ся на гиндель та назбивав суми суменні. Тай де він тільки маєства назбивав? Таже в селі й не видко тільки маєства.

— Як не назбивати, як лупить з остатного, — сказав Іван.

— Тай нема тому ніякого припору, — говорив Михайло. — Чоловік, що працює, та ему вже на роду написано, аби з него шкіру лупити. Робить враз із волом на

ннів, а прийде ся збирати — нема що. Поле не вродить та хапай ся хоть бритви: дають у банку, бери в банку. Тясне банок, то ти питай милосерної душі, аби заратувала. Тай лучиш саме на порядного дупія, бо добрий чоловік так само мліє з голоду, як ти. Залізеш лихваревн в руки, то-с господар із єго ласки, доки єму до вподоби, аби-с був господарем.

Іван притакнув:

— У судї також нема ради: єго право! Єму дадуть вірок, а ти, бідний чоловіче, хоть із моста та в воду.

— Тай то ще не сьмій там рибу ловити, бо заарендували, — сказав маломовний Ахтемій тай засьміяв ся мужицьким сьміхом, що тільки голос нїби сьміє ся тай губи стягають ся до сьміху, але по обличю зовсім не пізнати, що то сьміх.

Щирий сьміх дуже рідкий тай тому неприличний. Щирим сьміхом сьміє ся приміром дівча до хлопця з любовців. Але люде кажуть, що воно не сьміє ся, тільки шкірить ся.

— Чого шкірниш ся, не видиш, що ягнята в озмишні? — кричать на таке дівча і вважають за більший гріх то, що воно шкірить ся, як то, що не пильнує ягнят.

Всі тут постановили пустити Коропа в газети, хоть Михайло був переконаний, що всего того не спсав би й на воловій шкірі.

V.

Гриць лежав слабій. Ніхто не мав навіть надії, що він подужає. Прийшов час, треба вмирати.

— От Банат умирає, — говорив Михайло до Ахтемія.

— Тай я чув. Та вже нема єму виходу?

— Де ви взяли ся! Таже то старовина. Най лиш що найменше тай уже по нїм. То ще дивно, що ще доси калатає ся.

Кілька день після того з'їхав до села здакуційник за податки. По селі зойк і плач: „Беруть ііцки за дачку!“ Се так само, якби хто пустив чутку, що йде чума й холера й пожежа. Одного обібрали до сорочки,

другому забрали муку з корита, а Дмитро на щастє два місяці тому погорів. Прийшов до него здакуційник, а в него хата нова: чотири стїни ще немашені. Коли-ж бо чортова овечка на городї заблєяла. Здакуційник за голосом: аж пасе ся на городї овечка тай двоє ярчат коло неї, ще й копичка сїнця стоїть. „Твої вівці?“ „Мої!“ „Твоє сїнце?“ „Моє!“ „Забраймо!“ Тай забрали з присяжним.

Дмитро почїхав ся в голову:

— Кроть твою гаде! Чого я такий дурний?! Та не вигнати менї було вівці в поле!

Їму, розумїє ся, не лишило ся нічого иньшого, лиш жінку сварити. Жінка також не мовчала тай Дмитро в той спосіб розважив своє серце. Потому прийшов до переконання, що єму властиво було не жінку але здакуційника насварити.

Вийшов з наміром піти випити ся, але потїм обрадив ся, що лїпше відвідати слабого Гриця. Одно, що Гриць єму рідня, а друге, що все лекше, як видить ся чоловіка нещасливішого від себе. Пішов до Гриця.

У хатї сидїли на лаві вїйт і Семен, а в сїнях великий Микита тай малий Микита. Оба ровесники, ще дуже молоді гасди. Оба втекли від хати в нових кожухах. Кожухи однакі. Та на великім Микитї був той кожух кожушиною, а на малім Микитї був той кожух кожушищем. Великий Микита держав руки на животї, а малий Микита держав руки на крижах.

Грицяха сидїла на припїчку. Хору ногу, обвинену в кусник старої опинки, перевязаної чорною крайкою, держала на стїльци. Шкромадїла барабулю.

Гриць лежав на постелї жовтий як віск. Очи мав прижмурені, ніби спав. Віддихав тяжко.

Дмитро став собі коло Микитів.

Вїйт бояв ся, аби єму котрий не поставив отсе питанє: „Що ви за вїйт, коли зволяете на таке дупїйство в селї?“ Тому балакав із Семеном за збіже.

— А я вам кажу, — говорив вїйт поволи й вразно, — що нове збіже то воно не до нашого поля. Правда, воно видатнїйше, але наприклад: зводить ся борзо. Возьмїть ца ске жпто. Який із него хлїб? Чорний, як сьвята

земля. А з простого жита, вважаєте, та хліб білий, як пшенишний питльований. Я ще маю від небіжчика дьбдя просте жито тай ще-м его не змішав. Навмисне держу: на пам'ятку. Такий, кажу вам, хліб, як коли паска. Тай цаске жито — ему, вважаєте, в нас за студено. Ану, як нема снігу, а добрий мороз шарне, то зараз цаске жито — двіть ся, а воно згоріло, ізжовкло. Бо воно голе: на верха. Ану возьміть просте жито, — воно вже рідко де є, в нашім селі лиш у мене — то воно от як у кожусі: зерно в середині, глибоко. Не боїть ся ні студени, ні морозу.

Гриць отворив очі, а Грициха до него заговорила:

— Грицю! Аді, люде прийшли на тебе подивити ся. Прийшли тебе відвідати. Пізнаєш людей?

Гриць відповідав тихим голосом. В середині бесіди часто приоставав.

— А чому-ж би я людей не пізнавав? То що я з глуздів зсунув ся? Дякувать людям, най їм Бог заплатить, що відвідали слабого. Як подужаю, то й я їм у пригоді стану.

— Ой, уже тобі зазуля не буде кувати! — сказала Грициха.

— Що-ж бо ти, жінко?... Таже я ще, Богу дякувати, не вмпраю. Я ще гадаю сам помірок під сіножатами виорати... От піду до Семена та мені плуга дадуть. Дасте мені, куме Семене, плуга? Я вам відроблю в сапане.

— Чому? Дам. Коби здоровле! — відповів Семен.

— А видиш, жінко. А ти би мені за живота похорон справляла... От подай мені ліпше води, бо мене спрага пече.

Грициха зачала рушати ся, аби встати й води подати, але великий Микита не дав їй рушити ся.

— Сидіть, Грицихо, сидіть. Заки ви з своєю ногою рушите ся, то Грицеві вже й відхоче ся води.

Він узяв кварту, зачер води тай поніс Грицеві. Гриць підсунув ся поволн висше на подушки і підняв ся трохи. Губи ему так ізжовкли, що не мож було відрізнити їх від лица. Здавало ся, що нема в нїм і крапельки крови. Узяв кварту, але не міг удержати; якби був Микита з другого боку не держав, була би кварта полетіла на землю. Микита

нахилив ему квартиру до губів, як малій дитині. Гриць приклав уста до кварти, але й не пізнати було, чи хоть покушав води. Напослідок лишив квартиру Микиті в руках, а сам подав ся обезсилений на подушки. На давне місце і не пробував зсувати ся. Віддихав тяжко. Каплі поту виступили ему на чолі.

— Дякувати, Микито, — шептав Гриць. — Добра вода... студена... То-то мене підкріпила...

Грициха гляділа уважно на чоловіка. Вона виділа, як він поживк, як руки ему не служили, як відтак упав обезсилений на подушки.

— Чоловіче, чоловіче! Чого дуриш сам себе? Таже ти — труп. Аді, віддихати ся не можеш, так умучив-ес ся тим, що-с трохи підняв ся. Тебе вода підкріпила? Ти чуєш воді смак? Чоловіче, кого хочеш обтуманити?! Таже тебе горячка мучить!

Гриць звернув на жінку змучений погляд:

— Жінко добра... отям ся... Бог із тобою...

Але Грициха не зважала на то:

— Таже вмреш, чоловіче! Що крутиш божим сьвітом? Аді, чути тебе трупом. А мене як лишаєш? (говорила кризь плач). На кого діти лишаєш? Підуть попід чужі плоти. Таже ірунт задовжений. Піде весь на бубен. А відки-ж я ще тобі на похорон возьму? за що тебе поховаю? за свої сльози? Таже по твоїй смерті ще треба буде відумерщину оплатити. Та абп прем*) що лишило ся після твоєї голови, то піде все на штемплі тай на нотарі. Бо я не годна заробити: я каліка; ти не видиш? На чю голову мене лишаєш? Чи я годна довги сплатити, чи я годна податки заплатити, чи я годна відумерщину оплатити, чи я годна діти вигодувати, чи я маю хоть за що тебе поховати? Певне, лекше би й мені піти в сиру землю, але діти... На кого діти покидаєш?

Гриць знов повернув на ню змучений погляд:

— Жінко добра... чого хочеш від мене? Таже я ще не вмраю... То ти мене в гріб загониш, бо гризеш мене.

*) Дійсно, справді.

— Я тебе в гріб загоню? Ти мені таке вповідаєш? Таже я би тобі свого здоровля вділила, якби могла. А ти-ж не знаєш, що нас чекає після твоєї голови? Ти не знаєш, що діти небіжчика Гаврила та валяли ся цілий місяць як несята попід людські плоти?

Тимчасом у сїнях зачали розмову. Зразу шепотом, а потім чим раз голоснійше.

— Біда, мой, мужикови, — говорив великий Микита. — Так узяли его в крепи, що й умерти нїяк. Заслаб чоловік тай лиш чекає, коли надїйде смерть та дух із него вишре, аж тут: не сьмії умирати тай решта.

— Ану, аби так пани або Жиди, — сказав малий Микита, — то хоть най усі вимирають що до ноги, то нїхто їм не заперечить. Хоть най їх холера витисне до лаби, то кождому зась.

Тай Дмитро вмїшав ся до розмови:

— Або най конає й десять лїт, то вільно. А мужикови нї, бо зараз коштує. Або махай зараз, а нї, то вставай до роботи.

Малий Микита став допікати Дмитрови:

— А вам би, куме Митре, жінка також не дозволила вмирати. З вас сегодня тягли душу за податки, а жінка би сказала: Зажди, мой, сплати-но ти вперед дачку, а відтак умреш.

— А ви-ж гадаєте, — відгриз ся Дмитро, — що виховаєте ся з кожухами? От лиш вирне здакуційник та стягне з плечей.

Великий Микита не зважав на Дмитрову бесїду:

— Ей, та кум Митер порадили би собі. У них лишив ся ще на подї один сардак тай одні чоботи. А кум Митер якби наважили ся вмерти та заждали би під зиму, як на дворі така фуфела, що носа на двір не виказуї. Тодї би вбули чоботи, сардак на себе тай: зажди-ко, жінко, я схочу тобі води принести. Та намїсь води та зашпюють ся в сїно, а в сїні вмруть може лїпше, як другий на постели.

— Коби то сїно! — сказав Дмитро. — А то ворог обчистив мене сегодня геть із усеґо. Я прошю ся: Лишїть хоть сїно, таже в мене вївці, що я їм у зимі їсти дам? А вївці держу на податок. А він мені вповідає: Не жури ся,

каже, чоловіче, вівцями, ми й вівці заберем. Тай забрав і вівці.

Гриця збоїли вязи, бо він дуже невідгодно лежав: плечі на подушці, а голова скривлена під стіною. Він намагався зсунути ся назад на давнє місце: вхопив ся одною рукою за бічну дошку від ліжка, а другою впер ся на дно постелі. Але не міг ніяк.

Великий Микита пізнав, чого Гриць силує ся. Увійшов до хати тай закликав малого Микиту:

— Ходіть, Микито, та поможемо Грицеві поправити ся на постелі. Вони зле лягли та вязи їх збоїли.

— Дякувать, Микито, — просив ся Гриць, — дякувать... Я сам, не трудіть ся... Що-ж то? невелика річ: ізсунути ся... Лишіть, я сам.

Грициха знов вдивила ся уважно на слабого. Оба Микити взяли его за руки, як малу дитину, тай поклали нижше.

— Ти сам? — сказала Грициха. — Ой уже ти сам нічого не ймеш робити. Уже ти сам і кроком не поступиш ся.

Оба Микити вернули ся назад до сїней тай кінчили розмову.

— Кум Митер — говорив великий Микита — вже бл давно в раю раювали, а жінка через чоботи тай через сардак і на двір би не війшла.

— Ой у раю раювати! — сказав Дмитро. — А може то занесуть отам на цвинтар тай амінь: гний у ямі тай решта. Ніби то хтось запевне доконав ся, що люде саме по смерти раюють. Або може рай не для хлопа. Кручка-ж не казав, що мужик не має душі? Мужик, каже, при смерті, та випускає так пару з себе, як худобина.

— Тай ви собі погадайте, — говорив малий Микита, — де мужика по смерті примістити? Пана инакша річ. Бо що-ж? Пан або злий у Бога або добрий. Добрий пан наймає служби, роздає на бідних, ховають его з десять попів, то що. Бо має відки. Такого зараз по смерті до раю. А злого в пекло. А з мужиком же що зробите? Мужик дурний. Він ніби знає, як Бога хвалити? Ходить до церкви, бо другі йдуть, тай хрестить ся, гейби від мух

обганяв ся. На бідних не роздає, бо й сам би взяв, якби найшов ся такий дурний, щоби мужикови щось дав. Попи не відмолюють, бо не має за що служби наймати. То так, од лук параграфу, належало-б ся єму на саме дно до пекла. Але ж бо знов давай єго там до пекла, коли він і тут мав пекло. Та ніби до чого вмирати, як на таке саме? А так ліпше, най згине, як худобина, та не буде з ним на суді котори.

— От маєте, якби так кум Митер крадьки від жінки вмерли. Та до раю їм ніяк, бо параграф не пустить. Таже без сповіди би вмерли. А до пекла нема рації їх дати, бо що-ж вони кому злого зробили? Що погоріли, то невеликий страх: таже й церква може погоріти.

Дмитро махнув рукою:

— А зрештою, хоть би мене дали до пекла, та гадаєте, щоби пізнав, чи то пекло, чи рай? Почув би відай, що трохи инакше, як на землі, але хто знає, чи не було би ліпше. Та й що-ж бо то за пекло? Нема кари тай нема пекла. Отже радше най там у ямі зігнюю, та по смерти не муть сендзії заходити в голову, що зо мною робити.

Всі три підсьміхали ся мужицьким сьміхом, що тільки голос ніби сьміє ся тай лице стягає ся до сьміху, але по обличю зовсім не пізнати, що то сьміх. Такий сьміх не перебиває й не зупиняє розмови. Грициха шкроматила барабулю. Всі в хаті слухали тої розмови зовсім рівнодушно. Тільки Гриць часом зітхав...

VI.

Кільканайцять днів після сего прийшли відвідати слабого Семениха з Процихою тай Іваниха. Семениха сиділа під вікном на лаві, а Іваниха з Процихою стояли коло дверей. Молоденька Іваниха дуже несьмілива. Страх їй прикро було, що дуже велика: Проциха сягала їй під груди. Іваниха чула ся опущена, бо кілька разів глипнула в бік на Проциху, не виділа нічого, тільки Процишине волосє. Ще й то її непокоїло, що не могла найти слова розради

для Грицихи. Семениха й Проциха говорили, а Іваниха румяніла ся.

Грициха сиділа на припічку з опертою на стільці хорою ногою тай прятла.

— Сусіди мої, сусіди! — приповідала. — Вже-ж я довго з вами не буду сусідувати. Вже-ж бо я піду з дітьми понід чужі плоти. Заберуть чужі люде мою працю. Цілий вік свій я гарувала, ночі не досипляла, робила тяжко, як та худобина, тай не собі, не собі.

— Кумко Грицихо, — потішала Семениха, — не завдавайте собі жалю. Таже Бог ласкав тай люде не Татари. Є другі, що ще не так бідують. Та то вже християнин приходить на сьвіт, аби бідувати.

— А ви-ж гадаєте, — говорила Проциха, — що в нас гаразди, що ми не на такій стежці? Ой кумко, кумко. Таже бідно діє ся, так бідно, що прийде ся з голоду вмрати. Але християнин жиє надією: тручає біду, як може. Усе: най-ко та най-ко, Бог ласкав, якось то буде, а то все чим раз тіснійше та тіснійше. Християнин гарує ціліське житє. Отак цілий тиждень, як віл у плузі. А все: коби здоровлє, то якось перебуде ся.

— Тим бо то, Процишко, — підхопила Грициха, — коби здоровлє! А ви-ж не видите, які в нас гаразди? Я немічна каліка тай нема вже відай на сьвіті такої душі, аби мені раду дала. А Гриць — сьогодні-завтра.

— Ей, не говоріть, кумко, — сказала Семениха, — не гнівить Бога. То все божа воля. Ми всі під Богом ходимо.

— Як не говорити, сусіди, як не говорити? Таже адіть, який страшний став. Труп. Тепер іще в днину по божому, але коби-сте вздріли та почули в ночі. На силу відкликую від смерті. Таки кажу вам, як зайде ся, то конає, кажу вам: снісько конає. Я лиш дивлю ся за сьвічкою. Не сплю я, сусіди, ночами не сплю, лиш наслухаю, чи вже не по всему. Сеї ночі заснула-м на годинку тай то, знаєте, на силу: сон ізломив. Тай снило ся мені таке страшно-страшне: серце віщує, що вже не довго потягне.

— Десь я ніби йду до міста тай прийшла-м ід могилкам, а то саме коло червоного хреста дивлю ся, а я

десь стою на високій горі тай гадаю собі: якже я, гадаю, сю гору перейду, коли я каліка. Гадаю собі, буду ханати ся руками корчів тай буду поволи спускати ся, може якось ізлізу. Я, знаєте, хапаю ся руками корчів тай спускаю ся все нижше, нижше, а то десь відкись узяв ся потік такий, кажу вам, каламутний, аж чорний. А в тім потоці риби такої, аж кишить. А тота риба десь така вритна та страшна, що аж мене ляк зібрав. Кажу вам, тота риба десь підскакує тай у воді ходить переверци, а все втворює нащеку таку, як у пса, тай кланцає зубами на мене, якби хотіла мене прожерти. Я аж десь трясу ся зо страху тай усе намагаю ся нижше спустити, але так по тихоньки, аби тота риба не вчула. Але я ніби й пилюю ся тай усе на місци, а як лиш дотулю ся до корча, а то такий шелест, гейби хто тягнув галузе дорогою. Най буде, гадаю собі, що хоче, але я мусю відси тікати. Беру я тай спускаю ся далі тай-лучила-м, знаєте, на камінь. Господи! як уріжу ся десь головою до каменя, аж зузи задзеленькотіли. Я мац за зуби, а зуби всі повилітали. А тота риба, знаєте, десь вилазить із того потоку, така як гаде. У мені серце замліло. Я випустила зо страху корч із рук тай паду десь у якусь пропасть.

— Знаєте, збудилам ся та так єм зіпріла, що-м була мокра, як скупана. Двері відхилені, холод тягне на мене, а голова тай зуби так мене болять, аж лупають. Сіла я, знаєте, на припічку тай розгадую, щоби сей сон міг значити. Вода каламутна, риба, зуби випадають — та се смерть, нехибна смерть. Загадала я собі таку довгу-довгу думку, що аж забулам ся. Діти сплять, Гриць віддихає так тяжко та стогне... Діти мої, гадаю собі, що з вами буде? Підете похід чужі плоти, а відтак як підростете, то підете на службу до пана або до Жида. Радше, щоби ви вперед повинирали, то так би мені тяжко не було. Раз бих віджалувала тай по всему. А видивлювати очи цілий свій вік, як діти валяють ся похід чужі плоти, як у дворі або в Жидів нежиті та нечесані молодий вік зробляють, то — сусіди мої — тяжко, то дуже тяжко... Що їх чекає на панській службі? Заки молоді, заки годні, муть робити, а як іспадуть трохи з сил, то забирай ся, ший торби та лізь

добрим людям в очи, аби помилували букаткою хліба. Загадала я собі таку довгу думку та так мені тяжко стало, як коли бн хто мені ніж у серце встромив. Отак я загадала ся тай наслухаю, що Гриць робить. Слухаю, а він так тяжко сопе, якби вже конав. — Грицю, ти спиш? — кажу. — Ні, не сплю, каже. — Може, кажу, засьвітити сьвітло, може тобі що треба? — Ні, каже, нічого не треба, мені лекше. — А я знаю, сусіди, що він мене гулить. Прикро ему, прикро дуже, що загнав нас у таку біду.

— Видиш, Грицю: красно виражаєш діти. Єрина піде до двора дівувати. Люде показувати-муть на ню пальцями, як на остатну. А Николку тягати-муть шандарі за волоцюзтво, так як тягали дітей Дзїня-цигана.

— Йой-йой, жінко, що робиш зо мною! — проговорив Гриць, силуючись обернути ся до стїни. Але не міг. Похилив тільки голову в той бік, як стїна.

— Та бо ви, кумо, лишіть їх, не допікайте, — говорила Семениха. — Таже то ще не тото... Ще не так люде слабують, а однако виходять. Тай Гриць іще подужають. Бог ласкав.

Грицixa не дала переконати себе.

— Що-ж бо ви, Семенишко, говорите? Таже я би була рада, аби подужав. Та що з того? А ви-ж не видите, який став? Шкіра та кости. Там уже нема кому виходити. Аби, прем, і лекше стало та кому там жити?

— Ет, говорите. Заріс чоловік, неголений тай такий, як старець. Ану, якби обгодив ся, тоби-сте й не пізнали.

Гриць повернув голову тай вдивив ся сльозавими очима на Семениху:

— Добре кажете, кумо. Дай вам Боже здоровле. Та я вже три неділи неголений.

— А якже, а якже! — говорила Семениха. — Таки треба підголити ся. А що-ж? То так уже веде ся. Но, а якже. Таже то й висповідати ся треба, та як неголеному?

Гриць повернув голову назад ік стїні тай прошептав:

— Та як?... Чого мені сповідати ся?... Таже я ще не вмираю.

— То нічого-нічого! — відповіла Семениха. — Але хто знає, чие завтра? Висповідати ся треба. Чоловік не

знає, на чім стоїть. Сповідь нічого не завадить. Ану, не дай Боже чого... Хто то може знати?

Грициха зітхнула:

— Ой, треба-треба. Добре кажете, кумо. Я вже се від давна собі міркую. Ану-ж зайде ся в ночи тай по нім? Відтак люде говорити-муть, що через мене несповіданий умер. От я таки піду до ксьондза, най висповідає. А ви скочте, Іванишко, за своїм, най прийде підголити.

Семениха встала з лави:

— Та ви, кумо Грицихо, сидіть: вам мука ходити. Я йду до дому, возьму кожух тай сама піду. Заки Іван підголить, то я вже й верну ся.

Проциха пішла також із Семенихою.

Іваниха лишила ся сама. Мала щось важке сказати, але не могла зважити ся. Вона була мягкого ангеля. А до того ще недавно віддала ся тай не привикла ще межи людьми так поважно говорити, як молодичі. Дожидала, щоби її Грициха взяла на розмову. Але Грициха не зважала на ню, вона говорила до Гриця:

— Видиш, Грицю, не маєш уже що крутити божим сьвітом: чужа жінка казала тобі висповідати ся. Запроторив-есь ціле господарство, загибив-есь усе маєство, затеряв-есь дещо було, загониш нас у нужду та в злидні.

— Ти то, жінко, — прошептав Гриць, — точиш мені печінки, як червак, день-у-день.

Грициха заздріла Іваниху коло дверей:

— Підіть-ко, Іванишко, з ласки своєї за Іваном.

Іванисі серце в грудях забило ся:

— Я зараз... Я прийшла вам сказати, що вже є газета. Там стоїть за Коропа тай за Гриця...

— Як? — здивувала ся Грициха. — Ага, правда, що ви читаєте газету.

Іваниха зарум'яніла ся, похилила голову тай закрила лице рукою.

— Та що там стоїть? — запитав ся Гриць.

— Що Корон не по правді прийшов до маєства, тай ще хоче вас не по правді ліцітувати.

Гриць подивив ся на жінку з докором, а Грициха запитала ся:

— Та відки вони довідали ся в газеті?

— Петро Павлів написав. Михайло тай Ахтемій тай Іван проказували, а він ізписав. Написали, що все під присягою визнають.

— То-то добрі люде! — сказав Гриць. — Дай їм Боже прожиток щасливий. Ей, коби навідав ся коли до мене Петро, абих ему подякував красно. То-то добрий хлопець.

— Я ему перекажу Варварою, вона до нас приходить.

— Перекажіть, Іванишко! — обізвала ся Грициха. — Варвара у вас буває, ви відай обі на газеті читаєте.

Сим словом Грициха добила Іваниху. Іваниха обернула ся борзенько тай зітхнула тяжко, аж захлипала. — Побіжу я за Іваном.

Але Іван саме в тій хвили надійшов із бритвою. Ему переказала Семениха, аби пішов Гриця підголити. Іванисі легше стало, наче би чоловік прийшов відборонити її від стада вовків.

— Хочете обголити ся, Грицю? — запитав Іван.

Грициха відповіла намісь чоловіка: — Таже най підголить ся, бо треба висповідати ся.

Гриць посумнів: — Ет!...

— Не журіть ся, Грицю! — потішив Іван. — Вп ще жінку набете. От як вас підголю, то жінка ще схоче потанцювати з вами.

— Бог би з вас говорив!

VII.

Незабавки після того відвідав Петро слабого Гриця. Не було нікого дома, бо Грициха віднесла десь пряжу в село, з нею пішла й Єрина. Василина робила на лані, а Николка, як звичайно, грав ся з дітьми на вулиці.

Гриць дуже завів ся на Петрі. Петро не знав ему нічого сказати про ліцитацію.

— Я написав до газети. Михайло тай Ахтемій тай Іван проказували, а я написав. Варвара переказувала, аби я прийшов. Тай неня казали.

От і все, що дізнав ся Гриць від Петра. А надто Петро наче бояв ся: Гриць був такий страшний. Петро дивив ся більше на образ, як на слабого. На тім образі був змальований на склі сьв. о. Николай із зачудуваними очима. Але Гриць мав прихильність до Петра ще від тоді, як Іваниха розповіла ему за допись. Він вдивив ся на Петра сльозавими очима тай прошептав:

— Нема... нема вже мені виходу. Ой нема. Я чоловік старий: уже віджив своє. Час у яму.

Оглянув ся боязко по хаті, наче би зрадив якусь велику тайну тай бояв ся, чи хто не підслухує его. Та в хаті нікого не було і, окрім Петра, ніхто слх слів не чув. Гриць зітхнув. Обернув ся з трудом горілиць, вліпив очі в стелю тай спровола процідив крізь зуби:

— Ой коби то... коби то вмерти... так як люде.

Лежав нерухомо на постелі з очима зверненими на стелю. Пізнати було, що він думає щось багато, що всякі мрії снують ся ему по голові. Лице его прибрало супокійний хоть сумний вигляд, сльозаві очі блищали. Пізнати було, що він дивить ся і нічого не видить, бо цілий занятий тими мріями. Петро сидів тихо, не рушав ся, бо був переконаний, що Гриць марить про щастє.

Не лиш кождий нарід має свою бесіду, але й кожда суспільна кляса має хоть своє нарічіє. Не в тім річ, як виговорюють слова, але як їх розуміють. Для приміру — слово: дім. При сім слові в'явить собі чоловік, що зріс у великім місті, кількаповерхову каменицю, а мужик нагадає собі низьку хату, соломною пошиту. Коли би хтось ужив сего слова так, що воно мало би викликати на слухачеві якесь чутє, то иньшого чутя зазнав би чоловік, що зріс у місті, а иньшого той, хто виховав ся на селі. Тай навпаки: кождий з них розповідати-ме инакше за свої чутя.

Гриць хотів умерти, бо чув ся вже зайвим на сім сьвітї. Але хотів умерти так, як люде, не крадьки. Хотів розстати ся з родиною так, як розстає ся після празнику батько з родиною, відданою на друге село: тобі тут жити, а мені там; оставай ся здорова.

Гриць уявляв собі ту хвилю, коли слабій чоловік говорить до своєї родини:

— Закличте мені сусідів, най попрощаю ся.

Він уявив собі ту хвилю, коли сусіди сходять ся до слабого тай слухають его уважно, наче того, що вже не належить до сего сьвіта. Гриць поставив себе на місце того слабого і в своїй уяві проговорив до сусідів, що ніби стояли коло его постелі:

— Сусіди мої любі та милі! Прощайте мені! Може я вам котрому в гурне слово сказав, може я вам котрому эле діло зробив. Може я вас котрого скривдив або о м р а з и в або обмовив. Прощайте мені. Вже ви від мене на сім сьвіті ні добра, ні зла не зазнаєте. Прощайте мені, Семене!

— Най Бог простить! — ніби Семен відповідає.

— І другий раз.

— Най Бог простить.

— І третій раз.

— Най Бог простить.

За кождий раз ніби цілує ся з Семеном по руках.

— Тай ви, Іване, прощайте мені!

— Най Бог простить! — ніби Семен відповідає.

— І другий раз. І третій раз.

Знов ніби цілує ся з Іваном по руках.

Тай так ніби розпрощав ся вже з усіми сусідами. Сусіди ніби сїдають на ослін повагом і ніби дожидають, що він далі говорити-ме. А він ніби каже собі подати води, а відтак говорить:

— Заки ще живу, хочу зарядити своїм маєством, бо я его з собою у гріб не заберу. А вас, любі мої сусіди, панове газди, прошю вас, аби-сте були сьвідомі, як я зарядую своїм маєством, аби відтак діти після моєї голови не сварили ся, щоби по судах не тягали ся, щоби не теряли марне працю на адукатів. Той помірок під горою відказую моїй найстаршій доньці, Василинї. Там буде з півтора морга. Той помірок на ставищи відказую моїй другій доньці, Єринї. Там буде лиш морг, але за то ліпше поле. Решту здаю на сина, на Николу: і хату і город і помірок під сїножатами. Мають мене за те по християнськи поховати; на всі кошта поносять діти рівну часть видатків. А ти, стара, тули ся при дітях. Доки Никола малолїтний

і доки дівки не повіддають ся, доти ти, стара, збираєш політки. А в хаті маєш сидіти, поки живота твого. Син має тебе вдержувати тай похорон тобі справити, бо я ему найбільше відказав. По моїй смерті, як дівкам лучать ся люде, віддавай їх тай відділюй їм пайки.

При сім слові Гриць ніби відчуває, що найстарша донька, Василина, вже не дуже за ним жалує. Там, у серці глибоко, в самім кутику, ворушить ся несвідомо в неї бажане, щоби дьидя довго вже не карав ся на сім сьвіті, щоби пішов там, куди справив ся. Однако з сего не вийде. Вона має на прикметі парубка. А парубок як учує, що дьидя відказав їй помірок під горою, то зараз у пару неділь засватає. Вона відділить ся від нені тай стане сама газдувати.

Гриць ніби почуває, що Василина так собі в серці бажає, але се єго не гризе. Адже живий живе гадає. Він рад іще з того, що так є, бо відтак люде говорити-муть:

— Аді, Василина Грицева вже віддає ся. Тай не дивно. Небіжчик лишив маєток тай діти мають на чім газдувати.

Отакі то були Грицеві мрії. Петро сидів тихо, щоби єму тих мрій не розігнати. Але Гриць не довго марив. Махнув рукою тай прошептав:

— Та що з того!

Нагадав собі мабуть, як тепер є. Помірків тих уже давно всіх нема. Лишили ся два, але й з них більша половина спродана, у чужих руках. І тота кришка сегодн-завтра не єго. Довги на ній такі, що й сто літ жий, то тільки не приробиш. Щоби сьак-так оправдати себе перед родиною, удавав, що ще не вмирає. Але був переконаний, що єму ніхто не вірить тай що — хоть би й подужав — то нічого не порадив би.

VIII.

Гриць умер із початком осені, саме в найкрасшу пору, коли на дворі нема ні літної спеки, ні осінної слоти, коли сонце на погіднім небі гріє тай не пече, а легесенький західний вітер обриває зжовкле листя з дерев.

На другий день его ховали. На похорон зійшло ся мало людей. Були сусіди, а з подальших прийшов Сафат, Михайло тай Павло. Прийшла й Варвара з Іванихою. Панотця ще не було, але був дяк. Се був одинокий чоловік на ціле село, що взяв собі панотцеву науку до серця тай намісь: це, говорив: сіє, але, розуміє ся, лиш у розмові з панотцем. Дяк був старший чоловік, вдовець, худий тай дуже вже наглябистий. За те его прозивали стулений.

— Ходіть, дяче, най вас поцілую! — говорила ему Варвара.

Дяк подивив ся на ню тай миленько всьміхнув ся: — Ану-ко гай! °

— Коли-ж бо ви стулений.

— Говори, — сказав дяк. — Я би ще ліпше вдав, як молодий.

— Кашляти, — додала Варвара.

Малий Никола з роздертою пазухою аж геть понижше пупа бігав поміж люде, де вони рідко стояли, як у лісі поміж дерева, тай тішив ся, що так багато людей.

Геть на боці стояла Семениха з Процихою тай балакали.

— Ви були при Грицеві, як умирав? — запитала Семениха.

— Таже-м була. Але як конав, то-м не виділа. Кажуть, лиш раз хлипнув. То так стало ся на млі ока. Митер сидів коло постелі. Як Гриць мав конати, то Митер питав ся его за нумера. — Скажіть, каже, вуйку Грицю, які нумера. Ви тепер, вгадаєте, та може виграємо на лєтерії. Десь він того виніс із васька, що чоловік як конас, та вішун: може вгадати нумера.

— Чудасія! Та сказав які нумера?

— Ей, де! Чоловік як умирає, то відай нічого ему не в голові.

— Тай не признав ся до самої смерти, що вмирає? — запитала ся Семениха.

— Ні.

— Тай до чого ему було тайти ся? Таже очи виділи.

— Та правда, кумо Семенихо, що не було чого, але се так уже, гей із збіжем. Як ударить слота зо дві неділі

на покоси, то чоловік знає, що збіже мусіло зрости ся. Але як хто прийде з поля тай скаже, що збіже зросло ся, то чоловікови так прикро, як коли би перший раз за тото довідав ся. Також й се.

— Але що перед сповідею або зараз по сповіди не приповів ся?

— Гріхи.

Сафат, перший богач у селі, курив завзято люльку. „Так курить смашно, якби цицку ссав“ — говорили за него. Курив тепер смажъик. Ёго дістає ся в той спосіб, що з питомого поля краде ся листки тютюну тай не сушить ся на сонці, бо теребилюльки вздріли би. але сушить ся в печи. Висушений смажъик задержує зелену краску, за то він за лехкий до куреня. Треба ёго вперед у люльці запечи, аби був міцнійший. Сафат заговорив до Семена:

— Я втратив сегодня робітну днину. В мене такої роботи, що де-де. Усе порозчинано.

Михайло підслухав тай рад був, що має нагоду хруневи в печінки заїхати.

— А тебе-ж хто сюда кликав? Сиди дома та пазь роботи. Може хочеш, аби тобі Грициха заплатила за днину?

Сафат засоромив ся:

— Ви чого хочете з мене, Михайле?! Я не цю до вас, то не кажіть мені: дай Боже здоровле!

— То що, то що таке? — запитали довкола.

— Адіть, люде, — говорив Михайло. — Богач собі кривдує, що втратив днину через похорон. Скиньмо ся, газди, по крейцарю на богача, бо він утратний.

Надійшов панотець і сказав коротеньку проповідь. Що мав зрештою за п'яка багато говорити?

Коли рушив похорон, зірвали ся горобці з буряну і з поплотини. Жива, гамірлива, сіра верета здоймала ся з берега Грицевого подвіря і, наче гнана вітром, перелетіла понад дорогу тай сперла ся за дорогою на кріслатій, старій грушці. Горішнім кінцем захопила ся за вершок грушки, а долішній підогнула, а потім зчезла між гілем. Горобчики, якби висипані з тої верети, скакали по галузях і цввірінькали.

Зараз за деревищем ішла Грициха, підпирючи ся палицями, тай ритмічно голосила: — Господарю мій! На кого ти нас покидаєш? На кого ти діти лишаєш дрібні? За що ти на нас прогнівав ся?...

Сьпів дяка заглушив її голосіне. Василина йшла похнюплена, а Єрина плакала. Николка їхав із заду за похороном на соняшнику тай бив прутом заїмпровізованого коня.

Сафат обізвав ся до Семенихи, що припадком ішла з ним поруч:

— Адить, Семенихо. Котре щиро жалує, то не вміє красно голосити, бо жаль не дає. Таже то серце крає ся. А котрому байдуже, то так приповідає, якби на книжці читало.

Всі жінки плакали. Кожда мабуть нагадувала собі якусь свою журу тай плакала.

Проциха заговорила до Михайла:

— Ото лишив дрібні діти. Що з них тепер буде?

— Пролетарі! — відповів Михайло, думаючи, що й Проциха мусить розуміти се слово.

Проциха здивувала ся і ніяково їй стало. На селі люде не знають питати ся, яке значінє має котре нове слово. Процисі здавало ся, що її память ослабла, коли вона не розуміє Михайлових слів.

Задзвонили в дзвони. На селі дзвонить паламар одною рукою тай через вправу видобуває з дзвонів якийсь акцент. Підставити під голос дзвонів яке небудь чотирискладне слово, то дзвони говорити-муть то слово. Через те, що Проциха вдумувала ся в слово: пролетарі, її здавало ся, що дзвони так і говорять до неї: Пролетарі, пролетарі.

Від церкви було видко цвинтар. Увесь був зарослий деревами. Поміж ними білили ся хрести й хрестики. Цвинтар заступав собою цілий виднокруг від сходу сонця. Чисте, осінне, голубе небо спускало ся над цвинтарем тай наче входило там поміж дерева й хрести. Ніби за тим цвинтарем і не було вже нічого далі на сьвітї.

Олекса Мартович.

